

THEOSEBESLER VE ERKEN HİRİSTİYANLIK

Prof. Dr. Kürşad DEMİRCİ¹

Ar. Gör. Tuğrul KURT²

The Theosebes are a group of pagans sympathized with Judaism; they had some beliefs and rituals of their own. The group existed between the 1st Century before the Common Era and the 4.th century in the Mediterranean area. The Theosebes served as a bridge community between Greek culture and the diaspora Judaism. It is probable that the very first Christian missions began among the Theosebes. Named as 'phoubemenoi' and 'sebomenoi ton teon' in Acts, they are especially marked as being the first addressees of Paul. The greek term "Theosebes" means "God-Fearers" and it has, as an extension of the Pagan Monotheism and Theos Hypsistos cult, occurred within the Roman borders, revealed itself first in Judaism and later in Christianity. In addition, the Theosebes were also prevalent during the birth of Islam in the Arabian peninsula. The Syriac term 'hanpa', which was used to express the Theosebes, sounds similar to the Arabic "Hanif"; it is possible that there is a relation between Theosebes and Hanifs. Traces of the Theosebes vanished after the 5th century C.E. Presumably the group had been assimilated into Judaism, Christianity and Islam and finally disappeared.

Key words: Theosebes, Theos Hypsistos, Judaism, Gentile Christianity, Hanif, Late Antiquity.

Özet

Theosebesler Yahudiliğe eğilim gösteren ve kendilerine has bir takım inanç ve ritüelleri olan bir pagan cemaattir. Bu grup m.ö. 1. asır ile ms. 4. asır arasında Akdeniz havzasında varlık göstermiştir. Theosebesler Grek kültürü ile diaspora Yahudiliği arasında köprü vazifesi görmüşlerdir. İlk Hıristiyan tebliğ faaliyetlerinin bu gruba mensup olan kişi ve cemaatlere yapılmış olması muhtemeldir. Elçilerin İşleri'nde 'phoubemenoi' ve 'sebomenoi ton teon' şeklinde adlandırılan bu grup Pavlus'un tebliğinde ilk hedef kitlesi olarak takdim edilir. Grekçe'deki Theosebes terimi "God-fearers" yani Tanrıdan korkanlar manasına gelmektedir. Bu manada, söz konusu terim, pagan monoteizmi ile Theos Hypsistos kültürünün bir uzantısı olarak Roma topraklarında ortaya çıkmış ve ilk olarak Yahudilikte daha sonra da Hıristiyanlıkta tezahür etmiştir. Ayrıca, Theosebesler İslam'ın Arap Yarımada'sında doğduğu zamanlarda da mevcuttular. Grubu ifade etmek için kullanılan Süryanice "hanpa" terimi ile Arapça "hanif" terimi fonetik olarak benzerlik göstermektedir. Bu nedenle Theosebesler ile Hanifler arasında bir münasebet olması muhtemeldir. Theosebeslerin izleri beşinci asırdan sonra ortadan kalkmıştır. Muhtemelen grup önce Yahudilik içinde daha sonra da Hıristiyanlık ve İslam içinde asimile olmuş, nihayet ortadan kalkmıştır.

Anahtar kelimeler: Theosebes, Theos Hypsistos, Yahudilik, Gentile Hıristiyanlık, Hanif, Geç Antikçağ.

1 Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

2 Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi (29 Mayıs Üniversitesi Uluslararası İslam ve Din Bilimleri Dinler Tarihi Araştırma Görevlisi)

Hıristiyanlığın dördüncü yüzyıla kadar nasıl geliştiğini açıklayan ve çoğunluğu sosyal-psikolojik sebeplerle ilişkili olan pek çok gerekçe vardır. Bu gerekçeler, bu dönemlerdeki sınıfsal çatışmalardan ekonomik ilişkiler ağına kadar oldukça geniş bir alana sahiptir. Daha mikro açıdan bakıldığında, Hıristiyanlığın yayılım mantığını anlamak güçleşmektedir. Özellikle ince tarihsel ilişkileri açıklamak daha zordur. Hangi tarihsel fenomen Hıristiyanlığın yayılımına güç vermiştir meselesi, arkeolojiden antik filolojiye kadar hem geniş, hem dar bir alanla uğraşmayı gerektirmektedir.

Elinizdeki makalede, erken dönemde Hıristiyanlığın hangi tarihsel koşullar içerisinde geliştiğini açıklamaya çalışacağız. Bu gelişmenin nasıl olduğunu sınırlayacağımız coğrafya, büyük oranda Anadolu coğrafyası olacaktır. Ele alacağımız sürecin zaman sınırı ise birinci yüzyıl civarındır. Daha da özelleşmek gerekirse, bu sorunu- yani Hıristiyanlık nasıl yayıldı meselesi- Akdeniz coğrafyasında Theosebesler adıyla bilinen bir grubun nezdinde analiz etmeye ve böylece bir yandan ortaya koyduğumuz sorunu çözmeye çalışacak, öte yandan bu analiz çerçevesinde Türkçe'de çok fazla bilinmeyen bir konuyu- Theosebesler- irdedeceğiz. Ayrıca ele aldığımız meselenin İslam kültürü içerisinde sayılabilecek bir takım fenomenlerle ilişkisini kurmaya yönelik kısa bir değerlendirme yapmaya çalışacağız. Hanifler ve Sabiilerin Theosebeslerle ilişkili olabileceğine dair bir kaç ipucu sunacağız.

Hıristiyanlık, özellikle Akdeniz coğrafyasında Gentile kültür ortamında yayılırken, dört ana grupta muhatap olmak durumunda kaldı. Pavlus ile birlikte başlayan yayılma sürecinde, ilk inananların karşılaştığı bu temel gruplar diasporada yaşayan Yahudiler, Gentileler, Proselitler ve üzerine belli bir kurgu oturtmaya çalışacağımız Theosebesler olmuştur. Erken Hıristiyanlık, Filistin topraklarının dışına çıkmaya başladığında, kendini var edebilmek için güçlü bir misyon faaliyetine girdi. Pek çok inanan, yukarıda sıralanan dört ana grup Gentile veya Yahudi cemaatleri arasında misyon yapmaya başladı. Fakat, özellikle erken dönemler göz önüne alındığında, bu misyon faaliyetinin yapıldığı gruplar arasında en başarılı olunanların Theosebesler olduğunu söylememiz mümkündür. Basitçe, yarı Pagan, yarı Yahudi sempatic olan ve tarihsel kökeni muhtemelen Helenistik döneme uzanan Theos Hysistos gibi monoteist eğilimli bir takım inanç gruplarına kadar çıkarabileceğimiz Theosebesler, Hıristiyanlığın güç kazanmasında önemli rol oynamış görünmektedirler.

Theosebesler, Helenistik dönemden itibaren Akdeniz dünyasında yaygınlaşmaya başlayan Theos Hysistos gibi Pagan monoteizminin temsilcilerinden biridir. Bir arkeolojik çalışma alanı olarak, Theosebes meselesi, kendi içerisinde araştırılmaya değer bir konu olsa da, bizim için burada önemli olan yanı, onun özellikle Hıristiyan kültürüyle olan ilişkisi bağlamındadır. Genelde bütün Akdeniz çevresinde, özelde Anadolu'da, Aphrodisias, Miletos, Sardis gibi antik şehirler başta olmak üzere, bir takım antik kentlerde yaşayan bu gruplar, Hıristiyanlığın yayılmasına zemin hazırlamış gibi görünmektedir.

Theosebes (θεοσεβής)³ kelimesinin etimolojisi hakkında genel bir bilgi vermek gerekirse, onun her şeyden önce tanrıdan korkan, huşu duyan anlamlarına geldiğini söyleyebiliriz.⁴ Theosebes, tanrı manasında θεός- *theos* ile σέβουμαι- *séboumai* kelimesinden oluşmaktadır. *Séboumai* ibaresi aynı zamanda ibadet etme anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla Theosebes “tanrıya ibadet eden” manasındadır. Makalemizde bu ibareyi kullanmayı esas almamızın bir takım gerekçeleri vardır. Kelimenin çok anlamlı olması, bu gerekçelerin başında gelir. Theosebes ibaresi hem “tanrıdan korkmak” hem de “tanrıya ibadet etmek” anlamına geldiği için topluluğun en temel iki özelliğine işaret etmektedir. Bir taraftan tanrıdan korkmaları monoteist bir inanca sahip olduklarını gösterirken, diğer taraftan Yahudiler’le birlikte sinagoglarda ibadetlere katıldıklarından dolayı tanrıya ibadet edenler olarak isimlendirilmeleri son derece isabetlidir.

Bu grup için kullanılan tek kelime Theosebes değildir. Ayrıca *sebomenoi* ve *phoubemenoi* şeklinde iki Grekçe ibare daha vardır. Latince’de ise, bu grubu ifade etmek için *metuentes (deum)* kelimesi kullanılmaktadır. Ayrıca (ileride kısaca değinileceği gibi) eğer Hanifler ve Sabiileri de bu gruplarla ilişkilendireceksek, *hanpa* (veya *hanputo*) ve *saba* ibarelerinin de varlığını zikretmemiz uygun olacaktır. Hatta Theosebes ifadesindeki *sebes* fiilinin *saba* kelimesiyle doğrudan ilişkili olması bile muhtemeldir.⁵

Zikrettiğimiz delillere Sabii kelimesinin filolojik tahlilini ilave ettiğimizde, Theosebeslerle ilgisinin daha net ortaya çıkacağını düşünmekteyiz. Zira Theosebes kelimesi daha önce zikrettiğimiz gibi θεός - *theos* ve σέβουμαι *séboumai* kelimelerinden oluşur. *Sebomai* kelimesi korkmak, ibadet etmek anlamına geldiği gibi, sakınmak, yüz çevirmek ve yönelmek anlamlarına da gelmektedir. Bize göre bu kelime, İslam kaynaklarında Gnostik dinler⁶ arasında zikredilen Sabii kelimesine de kaynaklık teşkil etmiştir.

Yeni Ahit’te Resullerin İşleri kitabında kelime Theosebes olarak değil, *phoubemenoi* ve *sebomenoi (ton teon)* şeklinde geçmektedir. *Phoubemenos* kelimesi Resullerin İşleri kitabında 5 yerde⁷ zikredilir. φοβούμενος kavramı korkmak, sığınmak anlamındaki φόβος (*phoubos*)⁸ ve çokça anlamına gelen

3 Ayrıca bkz. Ernst Dassmann (ed.), *Reallexikon für Antike und Christentum, Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*, 1. Baskı, Stuttgart: Hiersemann, 1994.

4 Gerhard Kittel, *Theological Dictionary of the New Testament*, Michigan: William B. Eerdmans Co., 1985, s.331.

5 Daha fazla bilgi için bkz. Daniel Chwolson, *Die Ssabier und der Ssabismus. Geschichte und orientalische Quellen der harranischen Ssabier oder der syro-hellenistischen Heiden im nördlichen Mesopotamien und in Bagdad zur Zeit des Chalifats*, 1. Baskı, Amsterdam: APA, 1965.

6 Gnostisizm ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Giovanni Floramo, *Gnostisizm Tarihi*, Selma Aygül Baş ve Bilal Baş (çev.), 1. Baskı, İstanbul: Litera, 2005.

7 Resullerin İşleri 10: 2, 22, 35; 13, 16, 26.

8 Gerhard Kittel, Geoffrey William Bromiley ve Gerhard Friedrich, *Theological Dictionary of the New Testament*, cilt: IX, Stuttgart: Wm. B. Eerdmans Publishing 1974, s.189-190.

μενος (*menos*) kelimelerinin birleşmesinden oluşur. Dolayısıyla φοβούμενος-*phoubemenoi ibaresi* “tanrıdan çokça korkan” anlamı taşımaktadır.⁹

Yeni Ahit’te 6 yerde¹⁰ geçen *sebomenos* ibaresi ise Grekçe’de korkmak, huşu duymak, anlamında σέβομαι (*sébomai*) ve çokça anlamına gelen μένος (*menos*) kelimesinden oluşur.¹¹ Dolayısıyla yukarıda zikrettiğimiz *phoubemenos* kelimesi gibi “tanrıdan korkmak” (tanrıya karşı huşu ve haşyet/korku içinde olma¹²) anlamındadır. Ancak *sebomenos* kelimesinin aynı zamanda ibadet etmek anlamına geldiği bilinmektedir.¹³ Bamberger gibi bazı araştırmacılara göre *sebomenos*, *ger toshav* ibaresinin Grekçe karşılığıdır.¹⁴ David Novak’a göre *sebomenos* kelimesinin yanında *phoubemenos* da *ger toshav* için kullanılan iki kavramdan birisidir. Dolayısıyla Nuh’un evrensel yedi kanununa uyan “yabancılar” (İsrail’den olmayanlar anlamında) için kullanılır.¹⁵ *Sebomenos* ibaresi Theosebeslerle Yahudilerin sinagoglarda bir arada bulunup ibadet ettiklerini göstermektedir.¹⁶ Bundan dolayı Theosebeslerle Yahudilerin yakın temasta olduklarını en iyi şekilde gösteren bir ibare olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır.

İbrani kaynaklarında Theosebeslerin karşılığı olarak kullanılan ibare genelde *ger toshav’dur*. Ancak hemen şunu da ifade etmemiz gerekmektedir ki, Yahudi kaynaklarında doğuştan Yahudi ırkına bağlı olmayanlar için farklı ibareler kullanılmaktadır. Proselit, *ger*, *ger toshav*, *ger tzedek* yabancılar için kullanılan ifadelerle bir kaç örnektir. Burada önemli olan husus, her kelimenin, yabancıların statüsüne göre farklı manalarda kullanıldığıdır. En genel anlamda yabancıları ifade etmek için *ger* kelimesinin kullanıldığını söyleyebiliriz. Bunun haricinde, mesela soyu İsrail’e dayanmayan, fakat Yahudiliği kabul edenler için *ger tzedek* (Proselit) kullanılırken, yine yabancı olup Yahudiliğe sempati duyan ve tamamıyla Yahudiliğe geçmeyenler için *ger toshav* kullanılmıştır. Burada dikkat çekmek istediğimiz husus, Theosebeslerin Proselitlerle aynı görülmediği, farklı bir statüye sahip olduklarıdır. Theosebesler, Proselitler gibi tamamıyla Yahudiliğe geçmiş olmadıkları için ayrı bir statüye sahiptirler. Proselit kelimesi, Yahudiliğe bütünüyle geçmiş olanları tanımlayan bir ifadedir. Bunun dışında, İbrani kaynaklarda genel anlamda yabancıları ifade etmek için *ger* kelimesi kullanılır. İbranice “yabancı” an-

9 Resullerin İşlerin’de *phoubemenos ton theon* şeklinde geçmektedir.

10 Resullerin İşleri 13, 43, 50; 16: 14; 17:4, 17; 18:7.

11 Bkz. Jójko Bernadeta, *Worshipping the father in Spirit and Truth*, 1. Baskı., Roma: Gregorian & Biblical Press, 2012.

12 Sebes kelimesinde ayrıca “yüz çevirmek”, “dönmek” anlamı da vardır. İleride bu konuya açıklık getirilecektir.

13 Bkz. Günter Mayer ve Michael Tilly, *Lebensform und Lebensform im Antiken Judentum*, 2. Baskı, Berlin: De Gruyter, 2015.

14 Bernard J. Bamberger, *Proselytism in the Talmudic Period*, New York: Ktav1986, s.137.

15 David Novak, *The Image of the Non-Jew in Judaism: The Idea of Noahide Law*, 2. Baskı, Littman Library of Jewish Civilization 2011, s.28.

16 Peter Lampe, *Christians at Rome in the First Two Centuries: From Paul to Valentinus*, Londra: A&C Black, 2003, s.69

lamına gelen *ger*, sünnetli ve sünnetsiz olmak üzere kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır. Sünnetli yabancılara *ger tzedek* denilirken, sünnetsizler *ger toshav* olarak adlandırılır. Bunun haricinde İbranice’de, Grekçe Theosebes kavramı ile ifade edilen tanrıdan korkanlar için *yirei hashem/iyro yiho* kelimesi mevcuttur. *Ger* kavramına karşılık *yirei hashem* kavramı daha spesifik ve özel anlamda Theosebesler için kullanılmaktadır. Genel anlamda Yahudi kaynaklarında, kutsal kitap ve bunlara yazılan yorumlar, şerhler ve haşiyelerde de “tanrıdan korkan”, “isim (*elohim*) den korkan”, “semadan korkan” gibi sıfatlandırmaların çokça yapıldığını söylememizde fayda vardır.¹⁷

Theosebes meselesi arkeoloji veya tarih çalışmalarında kendine ait bir yere sahipse de, biz elinizdeki makale çerçevesinde bunu bir tarafa bırakarak daha çok grubun Hıristiyanlık’la ilişkisi noktasında bir kaç şey söylemeyi uygun bulmaktayız. İleride değinileceği gibi, başta Anadolu’da bulunan arkeolojik belgelerden anlaşılacağı üzere, Theosebesler diaspora Yahudiliği ile ilişki içerisindeydi. Bu ilişkinin boyutları Aphrodisias’ta bulunan epigrafik malzemelerde yeterince görülebilir. Öte yandan, yerli pagan kültürle de ilişkili olmaları, Theosebesleri Hıristiyan misyonu için kolay bir kitle haline getirmektedir.

Anadolu’yu esas aldığımızda, Theosebeslerin kimliğine ait en net referanslar Resullerin İşleri 10: 2, 22, 35; 13, 16, 26.13, 43, 50; 16: 14; 17:4, 17; 18:7’de bulunur. Resullerin İşleri’ndeki *phoubemenoi*¹⁸ ve *sebomenoi*¹⁹ kelimeleri Theosebeslerle ilişkili olan dört ayrı kimliğe işaret eder. Theosebeslere ait bu dört kimlikten ilki Yüzbaşı Cornelius adıyla bilinen figürdür. Yüzbaşı Cornelius Resullerin İşlerinde²⁰ “*phoubemenoi*” olarak, yani “tanrıdan korkan” biri olarak tanıtılır. Petrus’un misyonerliği neticesinde Cornelius Hıristiyan olur.

İkinci Theosebes figürü, “Pavlus’un hitap ettiği topluluk” (*sebomenon*- Resullerin İşleri 13: 43; 17:4) olarak adlandırabileceğimiz bir grup nezdinde ortaya çıkar.

Üçüncü Theosebes figürü “kadınlar ve Lydia” olarak nitelendirebileceğimiz gruptur (*sebomenas gynaikas*- 13:50; 16: 14; 17:4). Resullerin İşlerindeki son referans Titus Yustus adıyla bilinen bir figürdür (*sebomenoi*- 18:7).

Bu figürlerin detaylandırılmasına girmeden önce bir noktanın varlığına işaret etme ihtiyacı içindeyiz. Resullerin İşlerinin yazarı olan Luka’nın, Gentilelere sıcak bakışını bir Gentile kültürü olan Theosebeslere yaptığı vurgu ile meşrulaştırma çabasını gözden uzak tutmamak gerekmektedir. Yani liberal ve Yahudi olmayanlara daha evrensel bir perspektiften bakan Pavlus çizgi-

17 Bkz. Volker Haarmann, *JHWH-Verehrer unter den Völkern- Die Hinwendung von Nichtisraeliten zum Gott Israels in alttestamentlichen Überlieferungen*, Zürih: Theologischer Verlag, 2008

18 Resullerin İşleri, 10: 2, 22, 35; 13, 16, 26.

19 Resullerin İşleri.13, 43, 50; 16: 14; 17:4, 17; 18:7.

20 Resullerin İşleri, 10:1-23.

sindeki Luka, adeta Gentile Theosebeslerin varlığına dikkat çekerek, Yahudilik misyonunun evrensel bir öge taşıdığını işaret etmeye çalışmıştır. Kendi evrensel pozisyonunu Resullerin İşlerindeki bu dört Theosebes grubu üzerinden anlatmış ve otoritesini bu figürler üzerinden pekiştirmiştir. Bundan dolayı kısmen katılabileceğimiz bir fikir olarak, bazı araştırmacıların aslında bu dört figürün hiç bir zaman olmadığını, bunların sadece Luka çizgisindeki Gentile sempatizanı Yahudi gruplarının kurgusu olduğuna inandığını söylememiz gerekecektir.²¹ Bize göre de, Resullerin İşlerinde geçen bu Theosebes karakterli dört ana figürün var olup olmadığı meselesi muğlaktır. Luka'nın kendi pozisyonunu meşrulaştırmak için bu tip figürler üretmiş olma ihtimali bütünüyle göz ardı edilir bir şey değildir. Tabi ki bu Theosebeslerin olmadığı anlamına gelmez.

Resullerin İşleri'nde Theosebeslerle ilgili olarak karşımıza çıkan ilk figür yani Cornelius örneğine döndüğümüzde, şu şekilde bir analiz yapmamız mümkündür. Her şeyden önce, Petrus'un İsa'nın varisi²² ve Yahudi-Hıristiyan denilen grubun liderlerden biri olma özelliğine sahip olduğunu hatırlamak uygun olacaktır. Petrus'un Theosebes Cornelius'a dair pasajı, *"Tanrıdan korkan biriydi. Hem kendisi hem de bütün ev halkı Tanrı'dan korkardı. Halka çok yardımda bulunur, Tanrı'ya sürekli dua ederdi"*²³, *Bir gün ona bir meleğin seslenip şöyle dediği anlatılır: "Duaların ve sadakaların anılmak üzere Tanrı katına ulaştı"*²⁴ Bu, Resullerin İşleri'nde bir dönüm noktasıdır.

Petrus'un Yahudi olmayan, sünnetsiz birisini (yani Theosebes Cornelius'u) Hıristiyanlaştırması *"sünnetlilerin havarisi"* olan Petrus için özel bir durum arz etmektedir. Resullerin İşleri'nde Yahudi olmayan birisinin Hıristiyan yapılmasında belki de en önemli cümle ve tespit şudur: *"Demek ki tanrı, tövbe etme ve yaşama kavuşma fırsatını öteki uluslara (Gentileler) da vermiştir"*.²⁵ Aslında bu ifadelerle Luka eliyle Pavlus'un benimsediği ve savunduğu "Pagan veya Gentile Hıristiyanlığa" zemin hazırlanmış oluyordu. Zira bundan sonraki hedef muhatap kitle artık Yahudiler değil, pagan ve Gentilelerlerdir. Muhatap kitlesinin Yahudilerden Gentilelere veya Paganlara çevrilmesi Theosebesler vasıtasıyla olmuştur.²⁶ Luka'nın Theosebesleri, evrensel Yahudi-

21 Bu ayrı bir çalışma konusudur. Bununla ilgili bkz. Günter, Wasserberg, *Aus Israels Mitte-Heil für die Welt*, 1. Baskı, Berlin: Walter de Gruyter, 1992 ve Jean- Pierre Sterck- Degueuldre, *Eine Frau namens Lydia*, Tübingen: Mohr- Siebeck, 2004.

22 Petrus, İsa Mesih'in havarisi ve varisi olarak onun davasını sürdürmüştü ve Yahudileri muhatap alarak mesihî mesajı yaymıştır. Resullerin İşleri 2:14'deki *"Ey Yahudiler ve Yerusolim'de bulunan herkes"* diye başlayan nidası buna örnek gösterilebilir. Daha sonra Petrus sürekli Yahudi- İsrailoğullarına hitapta bulunur: Resullerin İşleri 2:22 *"Ey İsrailitler, şu sözleri dinleyin..."*. Petrus kendisini Yahudi cemaatinden ayrı görmediğini Resullerin İşleri 2:29'taki *"Kardeşler, size açıkça söyleyebilirim ki, büyük atamız Davut öldü..."* ifadesinden anlamaktayız.

23 Resullerin İşleri, 10:2.

24 Resullerin İşleri, 10:4.

25 Resullerin İşleri, 11:18.

26 Burada bu görüşe katılmasak da, Luka tarafından Theosebeslere verilen merkezî önem kapsamında bazı araştırmacıların onun da bir Theosebes olabileceği ihtimalini savunduklarını söylememiz gerekmektedir.

liği meşrulaştırmakta kullandığı bu pasajlardan sonra, Resullerin İşlerinde Pavlus'un ön plana çıkarılıyor olması tesadüf değildir.

Yani özetle şunu söyleyebiliriz ki, Luka Cornelius örneğini vermekle kendisinin ve Pavlus'un teolojisini ortaya sermiştir. Luka burada Gentilerden birisinin hidayete erdirilmesini (Hıristiyan olmasını) istemiştir, yani tanrının iradesi tecelli etmiştir. Bu açıdan insanın iradesinin karşısında (ki aslında Yahudi-Hıristiyanlığını daha çok bu kapsamda değerlendirir) tanrının iradesi (ki burada Gentile Hıristiyanlarını öne çıkarır) durmaktadır. Ancak bütün bunlardan öte, artık etnisiteye dayalı bir dini inanış değil, evrensel yoruma sahip bir dini anlayışa geçiş, yani Yahudi-Hıristiyanlıktan Gentile-Hıristiyanlığa geçişin tanrının iradesi olduğu izlenimi yaratılmaktadır.

Hıristiyanlık Gentiler aracılığıyla ayrı bir dini hüviyet ve evrensellik kazanabilmiştir. Theosebesler, değişik Gentile-Hıristiyan gruplarına “sadece” bir örnek teşkil ediyor olsa dahi, konumları ve işlevleri bağlamında özel bir yapıya sahiptirler. Daha önce söylendiği gibi, Theosebesler “Pavlus'un Anadolu'da Hıristiyanlığı yayma teşebbüsünde bulunduğu dört ana gruptan”²⁷ birisi, hatta “en önemli olanıdır”²⁸. Pavlus, Diaspora Yahudileri, Gentile ve Proselitleri yanında Theosebesleri muhatapı kabul etmiştir. Genelde bu dört muhatap kitlesi ve özelde Theosebesler vasıtasıyla Pavlus'un Hıristiyanlık anlayışı yayılmış, böylece Anadolu'da Hıristiyanlık kök salmıştır. Aynı zamanda Theosebesler örneği üzerinden, başlangıçta Yahudiliğin farklı bir yorumu, adeta mezhebi olarak görülen Hıristiyanlığın ayrı bir din oluşturmasındaki aşamaları daha net görmekteyiz. Çünkü Theosebeslerin Pavlus'un muhatapları ve “Hıristiyanlığa” geçmiş olmalarına rağmen, bir yönüyle Pagan, diğer yönüyle de Yahudi kültür ve geleneklere sahip olmaları erken dönem Hıristiyanlığın yapısını en iyi şekilde ortaya koymaktadır.

Resullerin İşleri bağlamında zikredilen ikinci Theosebes figürü, yukarıda bahsettiğimiz gibi, “Pavlus'un hitap ettiği topluluk” olarak adlandırılabilir bir gruptur. Bu topluluğun *sebomenos* kelimesiyle anılması nedeniyle, onların Theosebesler olabileceğini anlamaktayız.

Resullerin İşleri'nde Theosebes Cornelius ve “topluluğun” yanında üçüncü figür olarak “kadınlar ve Lydia'nın” zikredildiğini görmekteyiz. Resullerin İşleri 17:4'te “Onlardan bazıları, Tanrı'dan korkan Grekler'den büyük bir topluluk ve ileri gelen kadınların da birçoğu ikna olup Pavlus'la Silas'a katıldılar”²⁹ ifadesinin yer alması önemlidir. Zira burada ilk defa kadın Theosebeslerden bahsedil-

27 Kürşad Demirci, “I. Yüzyılda Anadolu'daki “God-Fearers” Grupları ve Hıristiyanlığın yayılması”, *Dinler Tarihi Araştırmaları-III Sempozyumu* 2001, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2002, s.387.

28 Demirci, a.g.e. s.387.

29 Resullerin İşleri 17:4 Grekçe Yeni Ahit'te *καὶ τινες ἐξ αὐτῶν ἐπειθήσαν καὶ προσεκληρώθησαν τῷ Παύλῳ καὶ τῷ Σιλᾷ, τῶν τε σεβομένων Ἑλλήνων, πλήθος πολὺ, γυναικῶν τε τῶν πρώτων οὐκ ὀλίγαι* (transcribi: Kai tines ex autōn epeisthēsan kai proseklērōthēsan tō Paulō kai tō Sila tōn te sebomenōn Hellēnōn plēthos poly gynaikōn te tōn prōtōn ouk oligai) şeklinde geçmektedir.

lır. Bu da bize Theosebeslerin arasında sadece erkeklerin değil, kadınların da bulunduğunu göstermektedir.³⁰ Bu husus önemlidir, zira Roma'nın senkretik din havuzu ve panteonu içerisindeki bazı dinî akımlar sadece erkeklere mahsus olabiliyordu.³¹ Ayrıca burada dikkat çeken bir detay "ileri gelen Kadınlar" dan bahsediliyor olmasıdır. Dolayısıyla Theosebesler'in toplumun fakir, güçsüz, köle ve kadınlardan³² değil, etkin ve muteber kişilerden oluştuğunu söyleyebiliriz.

Son olarak Resullerin İşlerinde Theosebes figürlerine örnek olarak 18:4-8 pasajlarında bahsi geçen Titus Yustus zikredilmelidir.

Pavlus, her Şabat Günü havrada tartışarak hem Yahudiler'i hem Grekler'i ikna etmeye çalışıyordu. Silas'la Timoteos Makedonya'dan gelince, Pavlus kendini tümüyle Tanrı sözünü yaymaya verdi. Yahudiler'e, İsa'nın Mesih olduğuna dair tanıklık ediyordu. Ama Yahudiler karşı gelip ona sövmeye başlayınca Pavlus, giysilerini silkerek, "Başınıza geleceklerin sorumlusu sizsiniz!" dedi. "Sorumluluk benden gitti. Bundan böyle öteki uluslara gideceğim." Pavlus oradan çıktı, Tanrı'dan korkan Titus Yustus adlı birinin evine gitti. Yustus'un evi havranın bitişiğindedi. Havranın yöneticisi Krispus bütün ev halkıyla birlikte Rab'be inandı. Pavlus'u dinleyen Korintliler'den birçoğu da inanıp vaftiz oldu.³³

Resullerin İşlerinde Titus Yustus'tan sonra herhangi bir Theosebes 'ten bahsedilmez. Bu yüzden bu pasaj önemli bir konuma sahiptir.

İlk Hıristiyanlar için oynadıkları role ait yukarıda verilen bilgilerin dışında, Theosebeslerin özellikle Anadolu arkeolojisinde hangi kaynaklarda geçtiğine göz atmak faydalı olacaktır. Bu bağlamda, üç antik kenti (Aphrodisias, Miletos ve Sardis) saymak mümkündür.

Bunlardan ilki Aphrodisias'tır. Theosebeslerin Aphrodisias'taki durumlarını anlatan iki arkeolojik belgeyi örnek vereceğiz. Bunlardan ilki Odeon'da bulunan küçük bir yazıt, ikincisi de sinagoga ait sütunlarda bulunan yazıtlardır. Bu belgelerden yola çıkarak Aphrodisias'taki Theosebeslerin konumlarını şu şekilde kurgulamamız mümkündür.

M.Ö 1.yy'a ait olduğu tahmin edilen ve Odeon'un Batı tarafında yer alan bir yazıtta, Τάτας [· · ? · · θ]εῦ ὑψίστω "Tatas'tan, Theos Hypsistos'a (adak)" ifadesinin yer alması pagan monoteizmine işarettir. Daha önce belirttiğimiz üzere, Theosebeslerin monoteist inançları Theos Hypsistos inancına dayanmaktadır. Bundan dolayı M.Ö 1.yy'a ait olan bu yazıt önemlidir. Burada Tatan'ın Theosebes olması muhtemeldir, zira daha önce belirttiğimiz gibi, Antikçağ'da Theos Hypsistos inancına sahip olanlar genelde Theosebeslerdi.³⁴

30 Wasserbeg, a.g.e. s.52.

31 Örneğin Mitraizm.

32 Burada kast edilen kadınlar, toplumda herhangi bir gücü ve etkisi olmayan kadınlardır.

33 Resullerin İşleri 18.4-8

34 Daha fazla bilgi için bkz. M. Stein, *Die Verehrung des Theos Hypsistos: ein allumfassender pagan-jüdischer Synkretismus?*, Epigraphica Anatolica (EA) cilt 33, 2001.

Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi, Theosebesler M.S 4.yy'da Hıristiyanlığa büyük ölçüde asimile edilene kadar Yahudilerin arasında da yer almaktaydılar.

Aphrodisias'ta "Odeon"da M.S 2.-3. yy'a ait olduğu tahmin edilen, "hebraioi ton teleon" - "bu yer tamamıyla Yahudi/ibrani olanlara ayrılmıştır", τόπος νεοτέρω[v] "genç (bir Yahudi'nin) yeri" ve τόπος Ἑβραίων "Yahudilerin yeri" şeklinde yazıtların bulunması, kentteki Yahudilere işaret etmektedir. Dolayısıyla burada Theos Hypsistos inancına sahip olanlarla (Theosebeslerle) Yahudilerin farklı gruplar olduğu görülmektedir.

İkinci olarak Aphrodisias'ta bulunan yazıtlara örnek vererek konuyu netleştirmiş olacağız. Sinagog'taki yazıt, yaklaşık 2.80 metre uzunluğunda mermer bir taştan oluşur. A ve B şeklinde tasnif edilen her iki yüzünde isim listesi yer almaktadır. Bazı araştırmacılar bunların ayrı listeler olduğunu söylerken Chaniotis gibi uzmanlar, her iki listenin aynı yazıtın devamı olduğunu ileri sürmektedir. Bu yazıt, şu ana kadar Theosebeslerle ilgili olarak arkeolojik verilerden elde edilen en önemli metindir. Metin içerisindeki ifadeler, Theosebeslerin sosyal konumuna ait en detaylı bilgileri sunmaktadır. Bundan dolayı metnin Türkçe tercümesini vermeyi doğru bulmaktayız. Daha sonra getireceğimiz kısa açıklamalar bu metin okuması üzerine temellendirilecektir.

A yüzü tercümesi:

Tanrı, sofrâ sahiplerinin yardımcısıdır.

Aşağıda zikredilen ilim meraklıları, cemiyeti üyeleri,

Namı diğer başkalarına hayır getirenler (diye adlandırdığımız kişiler)

Toplumunu kederden kurtarmak için kendi imkânlarıyla bir anıt inşa ettiler:

Din görevlisi Jael,

Arşon³⁵ olan Oğlu Josua ile birlikte

Saraylı Theodotos,

Oğlu Hilarianos ile birlikte;

Cemiyetin yöneticisi Proselytos Samuel

İesseos'un oğlu Joses;

İlahi söyleyen³⁶ Benjamin³⁷

Kıbar (iyi huylu) Judas,

Proselytos İoses,

Amaşios'un oğlu Sabbatios;

Theosebes Emmanios;

35 Arşon, Grek toplumunda en yüksek 9 memurdan birisiydi.

36 ψαλμός (λόγος)- psalmós (logos): ψαλμός psalmós, genelde ritüeller sırasında söylenen ilahiler için kullanılır. Eski Ahit'tin bir bölümünü oluşturduğu için, sadece Yahudilik ve Hıristiyanlık kapsamında algılansa da, Yahudilik öncesi dinlerde ritüellerde söylenen ilahiler için psalmos kelimesi kullanılırdı. Burada λόγος (logos) kelimesiyle birlikte kullanıldığından dolayı "ilahî söyleyen" anlamına gelmektedir. Bkn. Erhard S. Gerstenberger, "Psalm" maddesi, *Neues Bibellexikon*, cilt 3; Benziger, 2001.

37 Türkçede Bünyamin olarak da kullanılır.

Theosebes Antoninus;
Politianus'un oğlu Samuel;
Eusebios'un oğlu Proselytos Yusuf;
Ve Theodoros'un oğlu Judas,
Ve Hermes'in oğlu Antipeos;
Ve nektaris³⁸ Sabathios;
Ve rahip, elçi Samuel

Grekçe yazıt B yüzü:

Tercümesi:³⁹

...

... *Serapionos'un oğlu...*

...

Zenon'un oğlu Yusuf;
Yakup'un oğlu Zenon; Joph'un oğlu Manases;
Eusebios'un oğlu Judas;
Kallilarpos'un oğlu Heirtasios;
Biotikos; Amphanios'un oğlu Judas;
Kuyumcu Eugenios;
Praoilios; Praoilios'un oğlu Judas;
Rufus; Büyük⁴⁰ Oxzholios,
Charinos'un oğlu Amantios; Myrtilos;
Çoban Jako; Severus;
Euodos, Eudos'un oğlu Jason;
Manav Eusabbathios; Anysios;
Yabancı Eusabbathios; Milon;
Küçük Oxycholios;
Diyogenes; Diyogenes'in oğlu Eusabbathios;
Pavlus'un oğlu Judas; Theophilos;
Yakup, namıdiğer Apellion; Tüccar Zacharias⁴¹;
Leontios'un oğlu Leontios; Gemellos;
Acholios'Un oğlu Judas, Damonikos;
Judas'ın oğlu Eutarkios, Philer⁴²'in oğlu Yusuf
Eugenios'un oğlu Eusabbathios;
Kyrillos; Bronz dökümcüsü (demirci) Eutyichios;
Şekerfirincisi⁴³ Yusuf; Şekerfirincisi Ruben;
Hortasios'un oğlu Judas; Tavuk taciri Eutyichios;
Zosi (?) olarak da anılan Judas; Hurdacı Zenon;
Yem taciri Ammianus; Aelianus'un oğlu Aelianus;

38 Şirin, şeker, hoş ve nazik gibi anlamlara gelmektedir.

39 <http://www.neutestamentliches-repetitorium.de/inhalt/Inscription/Aphrodisias.pdf>

40 Burada "yaşlı" veya "yaşça daha büyük" anlamında kullanılır.

41 Bu isim Türkçe'ye Zekeriya olarak tercüme edilmektedir.

42 Bu isim tam okunamamaktadır.

43 Tam karşılama da günümüzde pastane(ci).

*Samuel olarak da anılan Aelianus; Philanthos;
Oxychlios'un uğlu Gorgonios; Achilleus'un oğlu Heortasios;
Oxychlios'un oğlu Eusabbathios; Paregorios;
Zotikos'un oğlu Heortasios; Zen (?)⁴⁴ 'in oğlu Symeon.*

Bu kısımdan sonra alt başlığa benzer bir cümle yer almaktadır. Bu cümle Theosebeslerin ayrıca zikredildiğine işaret etmektedir:

Tercümesi:

*Şu kişiler Theosebeslere adakta bulundular: Boule⁴⁵ üyesi Zenon
Boule üyesi Tertullos, Boule üyesi Diogenes
Boule üyesi Onesimos, Boule üyesi Longianus oğlu Zenon
Boule üyesi Antipeos, Boule üyesi Antiokhos
Boule üyesi Romanus, Boule üyesi Aponerios
Porphyraci⁴⁶ Eupithios, Strategios
Ksanthos, Ksanthos oğlu Ksanthos
Apenerios oğlu Apenerios, Mel (?) oğlu Ypsikles
Ksanthos oğlu Polykchronios, Aelianus (?) oğlu Athenion
Kallimorphos (?) oğlu Kallimorphos, IOYNBAΛOΣ
Tykhikos oğlu Tykhikos, Tykhikos oğlu Glegorios
Gülleci Polykchronios, Khrysippos
Bronz döküncüsü Gorgonios, Oksykhlios oğlu Tatianos
Hegemoneos'un oğlu Apellas, Penekasci⁴⁷ Valerianus
Hedychrous'un oğlu Eusabbathios, Attalos'un oğlu Manicius
Heykeltraş Ortasios, Brabeus
Kallimorphos'un oğlu Claudianus, Py (?) Aleksandros
Leu (?) Appianus, Sosis üreticisi Adolios
Psellos'cu⁴⁸ Zotikos, boyacı Zotikos
Eupithios oğlu Eupithios, Bakırcı Patrikios
Hedykhroos (?) oğlu Eutropios, Kallinikos
Muhasebeci Valerianus, Athenagoras oğlu Euretios
İkonograf Paramonos*

44 Yazıtta bu kısım boş. Bkn. <http://www.neutestamentliches-repetitorium.de/inhalt/Inscription/Aphrodisias.pdf>

45 Kent meclisi.

46 Yeni Ahit'in Resullerin İşleri Kitabı 16:14-15'da bahsi geçen Theosebes Lydia'da Porphyraci'dir. Bu konuya aşağıda açıklık getireceğiz.

47 Kadim bir meslek olduğundan günümüzde ne ifade ettiği çok iyi bilinmemektedir. Bir bakıma marangozluğa benzeyen bir meslek olduğu söylenmektedir. Bkz. Desberger ve Herberger (ed.), *Kunst- und Gewerbe- Blatt*, cilt: 17, Münih 1831, s.283.

48 Bilezikçi.

Debbağ Eutyhianos; Sarraf Prokopios;

Marangoz⁴⁹ Athenagoras

Amazonios'un oğlu Meliton

Yazıt'ın B yüzünden de anlaşıldığı kadarıyla, Aphrodisias'taki sinagoğun Yahudiler dışında, Proselitler ve Theosebeslerle de ilişkisi vardır.⁵⁰ Yazıtta yer alan isim ve mesleklere değinmeden önce, tarihi hakkında dair bir bilgi vermek gerekmektedir. Ameling'e göre listede yer alan Appianos, Hadrian, Antoninos ve Severus gibi şahıs isimleri, bu yazıtın M.S 3.yy'dan itibaren var olduğuna işaret eder.⁵¹ Zira yazıtta geçen isimlere bakıldığında, bunların M.S 3.yy'dan önce kullanılmadığı görülmektedir.⁵² M.S 212'de ilan edilen *Constitutio Antoniana*'ya göre İmparator Marcus Aurelius Severus Antoninus'un (namıdiger Caracalla) Roma'daki tüm hür kişilere vatandaşlık statüsü verdiği bilinmektedir. Roma devletinde ilk defa her hür erkek ve kadına vatandaşlık hakkı verilmiştir.⁵³ Bu uygulama halk nezdinde yankı bulmuş ve birçok kişi sadakatın ve memnuniyetin göstergesi mahiyetinde İmparatorun ismini almıştır.⁵⁴ Dolayısıyla o dönemden itibaren Antoninus veya Aurelius ismi kullanılmaya başlamıştır. Reynolds'a göre buradan yola çıkarak, Aphrodisias'taki yazıtta Paganların "Aurelius" ismine sahip olmaları, yazıtın ancak M.S 212'den sonraya ait olduğunun bir göstergesidir.⁵⁵ Chaniotis'e göre ise, yazıtın daha sonraki yüzyıla, 4. veya 5. yy'a ait olması gerekmektedir.⁵⁶ Zira 9 *boule* üyesinin zikredilmesi Geç Antikçağ'a (4.-5.yy'a) ait olduğuna işaret etmektedir.⁵⁷ Yer alan listede klasik Roma vatandaşından⁵⁸ farklı isimlerin kullanılması da yazıtın Geç Antikçağ'la ilişki olduğuna bir delildir. Bunun haricinde zikredilen meslekler de Geç Antikçağ'da yaygın olan mesleklerdir.

Yazıtta yer alan isim ve mesleklerden yola çıkarak Aphrodisias'taki sosyal

49 Dülger.

50 Aphrodisias sinagogun'daki yazıtta geçen isimleri zikrettik. İsimleriyle birlikte mesleklerine ve dini aidiyetlerine dair bilgilerin verilmesi, Aphrodisias'taki dini ve sosyal yapı hakkında açıklık getirmek için faydalı olmuştur. (Daha fazla bilgi için bk. Dietrich-Alex Koch, "The God-fearers between facts and fiction", *Studia Theologica*, Volume 60, Number 1, June 2006, s. 62-90).

51 Ameling a.g.e. s.78.

52 Bk. Erkki Sironen ve Helsingin yliopisto., *The late Roman and early Byzantine inscriptions of Athens and Attica*, Helsinki: Hakapaino Oy, 1997.

53 Paul Keresztes, "The Constitutio Antoniana and the Persecutions under Caracalla", *the American Journal of Philology*, vol. 91, No.4, the John's Hopkins University Press, 1970, s.449.

54 Caracalla'nın bunu neden yaptığı ile ilgili farklı görüşler ortaya sürülmektedir. Örneğin Cassius Dio gibileri bunun arkasında siyasi emellerin olduğunu söylemişlerdi. Ona göre bu sayıla vergiler iki katına çıkarılmış ve halk sömürülmeye mahkum edilmiştir. Zira herkese vatandaşlığın verilmesiyle birlikte zengin veya fakir, herkes vergi vermeye de zorunlu bırakılmıştır. Daha fazla bilgi için bk. Barbara Pferdehirt, Markus Scholz, *Bürgerrecht und Krise- Die Constitutio Antoniana 212 n. Chr. und ihre innenpolitischen Folgen*, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2012.

55 Renold/Tannebaum, a.g.e. s.20.

56 Chaniotis a.g.e. s.215.

57 Yani Chaniotis'in iddia ettiği gibi M.S 4.-5.yy'a ait olması gerekmektedir.

58 *civitas Romana*'ya sahip kişiler. Daha fazla bilgi için bkn. Antoine Pérez, *La société romaine: Des origines à la fin du Haut-Empire*, Paris: Ellipses, 2002.

yaşam, dinî durum ve Theosebeslerin konumu ile ilgili bir takım görüşlere yer vermekte fayda görmekteyiz. Yazıtta duaları seslice okuyan kişinin “*ilahi söyleyen*”- ψαλμός (λόγος)- psalmós (-logos) olarak⁵⁹ zikredilmesi Geç Antikçağ’a ait bir terminolojik kullanımdır.⁶⁰ Bunun haricinde A sütununda yer alan Samuel, Joses ve Yusuf isimlerinin, Proselit, Emmonios ve Antininus’un yanına da Theosebes oldukları bilgisinin eklenmiş olması önemlidir. Zira sinagoga ait olan bir binada Yahudilerin dışında özellikle Theosebes gibi tamamıyla Yahudiliğe geçmemiş kişilerin yer alması dikkat çekicidir. Her ne kadar Proselitler Grek kökenli olsalar bile, Yahudiliği seçmiş olmalarından dolayı yazıtta ifade edilmeleri dikkat çeken bir husustur. Zira bu onların Yahudi cemaati tarafından kabul edildiklerini göstermektedir.

Ancak özellikle B sütununda “*kai hosoi theosebes*” ifadesinden sonra zikredilen isimlerin hepsinin Theosebes olması önemlidir.⁶¹ Zira Theosebesler Proselitlerin aksine tamamıyla Yahudiliğe geçmemiş ve Yahudi şeriatına göre necis sayıldıklarından dolayı ibadetlere katılmalarına izin verilmemiştir. Doğal olarak Aphrodisias’taki sinagogta (bu diğer Anadolu kentleri için de geçerlidir) Theosebeslerin isimlerinin zikredilmiş olması kayda değerdir. Bununla da kalmayıp, sahip oldukları meslek, görev ve sosyal statülerine baktığımızda, sadece cemaatin “basit” üyeleri olmadıkları anlaşılmaktadır. Theosebeslerin arasında 9 *boule* üyesinden bahsedilir. Bu, daha önce de söylediğimiz gibi, Theosebeslerin toplumun üst sınıflarından, etkin ve yetkili kişilerden oluştuğunu ve Yahudi cemaati için büyük önem arz ettiğini göstermektedir. Buna ilaveten *porphyracı*, sarraf veya ressam gibi mesleklerin zikredilmesi de Theosebeslerin müreffeh statülerine delil olarak gösterilebilir. Zira Antik ve Geç Antikçağ’da bu meslekler zengin kişiler tarafından icra edilmekteydi. Öyle anlaşılmaktadır ki, Theosebesler hem ekonomik anlamda güçlü durumdaydılar, hem de sosyal statü anlamında etkili pozisyondaydılar. Zaten bize göre sinagogun inşası için yardımda bulunmaları da güçlerinin bir göstergesidir. Zengin ve etkin kişiler inşa ettirdikleri yapıtlara aynı zamanda kendi isimlerini yazmakla, o toplumdaki etkin konumlarını göstermekteydiler. Bundan dolayı listede yer alan meslekler ve sahip oldukları veya temsil ettikleri din/inançlarını birlikte değerlendirmemiz gerekmektedir. Ancak bu şekilde Theosebeslerin önemini daha iyi anlamış olacağız.

Yazıtta zikredilen Theosebesler ve sahip oldukları meslekler yakından incelendiğinde, bu bağlamda ortaya çıkan sahne şu şekildedir:

Yazıtta yer alan listede Theosebeslerden iki kişinin eğitim-öğretim ve iba-

59 *Psalmos logos* ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Michael J. Wilkins, “Worship, Theology and Ministry in the Early Church”, Sheffield 1992.

60 Marianne Palmer Bonz, “The Jewish donor inscriptions from Aphrodisias: are they both third-century, and who are the theosebeis?”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 96:281, 1994. Ayrıca bk. Steve Mason, Jews, Judaeans, Judaizing, Judaism: Problems of Categorization in Ancient History, *Journal for the Study of Judaism*, 38 (2007), s.457-512.

61 <http://www.neutestamentliches-repetitorium.de/inhalt/Inscript/Aphrodisias.pdf>

detlerden sorumlu olanların arasında yer aldıkları görülmektedir. Ayrıca bazılarına göre, burada (sinagoglarda) diğer Gentilelere yöneltilen bir Yahudileştirme temayülünün ("judaizing") sonucu olarak, özel bir eğitimin gerçekleştirildiğini bile düşünebiliriz. Buna delil olarak, listede zikredilen din hizmetlerinde görevli 2 kişinin varlığını göstermek mümkündür. Zira normalde sinagoglarda Yahudi din adamları (rabbi, haham ve hazan gibi) görev almaktaydılar. Ancak Aphrodisias'taki sinagogta Theosebeslerden iki din görevlisinden bahsedilmesi önemlidir. Buradaki din görevlilerin ibadet ve ritüelleri yöneten rabbi ve hazan gibi görevler icra etmiş olması pek muhtemel değildir. Bize göre eğitim-öğretim ve Yahudi misyonerliği çerçevesinde bir takım görevler icra etmiş olmaları daha muhtemeldir. Bu, onların özellikle Aphrodisias'taki cemaat içerisinde önemli bir konuma sahip olduklarına sağlam bir delildir.

Bize göre listede Theosebeslerin meslekler bağlamında zikredilen en önemlilerinden birisi *boule* üyeliğidir. Antikçağ'da Yunan kentlerinde meclis toplantıları her kentin koruyucu tanrı veya tanrıçasına sunulan adak ve ritüelle başlardı.⁶² Ancak Yahudi şeriatında başka tanrılara tapmak, onlara sunaklar sunmak vb. yasaklanmıştır. Kanaatimizce, bu soruna bir çözüm olarak, Theosebesler burada Yahudilerin yerine toplantılara katılmışlardı. Böylelikle Yahudi din adamları pagan ritüellerine katılmıyor ve Yahudi cemaati Theosebesler sayesinde temsil edilmiş oluyordu.

Aphrodisias'taki arkeolojik verilerin, Anadolu'da Theosebeslerin önemi ve konumu ile ilgili önemli bilgiler sunduğunu yukarıda gördük. Aynı şekilde Anadolu'nun bir başka önemli antik kenti olan Miletos'tan⁶³ elde edilen arkeolojik veriler de Theosebeslerle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Miletos'taki yerleşim yerlerinin tarihi Geç Kalkolitik çağdan Ortaçağ'a kadar ulaşmasından dolayı zengin ve kadim bir mirasa sahiptir. Ancak biz burada Miletos'ta Theosebeslerle ilgili olan arkeolojik delillere yer vereceğiz.⁶⁴

Miletos'ta ele geçirilen belgeler, Aphrodisias'ta olduğu gibi, Theosebeslerin Kraabel ve benzeri yazarlarca ileri sürüldüğü üzere Yahudi değil, fakat ayrı bir grup olduğuna işaret ettiği için, son derece önemlidir. Bu görüşümüzü, Miletos'taki tiyatrodan ele geçirilen bir yazıttaki örnek üzerinden delillendirmeye çalışacağız. Yahudi ve Hıristiyanlara ait olduğu anlaşılan çok sayıda yazıt ve grafitinin ele geçirilişi, Miletos'ta bu dinlere ait önemli ölçüde insan bulunduğunu gösteren delillerden birini teşkil eder. Mesela Yahudilerin yoğun oldukları bölgelerde, evlerin duvarlarında menora figürleri bulunurken, Hıristiyanların yaygın oldukları bölgelerde balık ve haç gibi sembollere rastlanılmıştır. Miletos, Hıristiyanlık için özellikle Resullerin İşleri'nde (20:16-38) Pavlus'un misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde zikredilen antik kent olması

62 Robert F. Tannenbaum, "Jews and God-Fearers in the Holy City of Aphrodite." (Electronic Version) *Biblical Archaeology Review* 12, 5, 1986.

63 Türkçe Milet olarak da kullanılsa da, biz burada Grekçe kullanımı esas aldık.

64 Miletos'taki ilk arkeolojik kazı Theodor Wiegand'a aittir. Bkz. *Türkiye Arkeolojisi*, s.177.

açısından önemlidir. Kent, Pagan dünyada Thales, Anaksimenes gibi meşhur filozofların memleketi olması nedeniyle güçlü bir Grek felsefesi geleneğine sahiptir. Bu husus bölgedeki dinî doku açısından önemli bir ayrıntıdır.⁶⁵ Bu dini doku aynı zamanda Theos Hypsistos inancının arka planını ve dolayısıyla Theosebeslerin monoteist eğilimlerinin açıklamasına katkıda bulunmaktadır. Miletos'un bu derece zengin bir dini yapıya sahip olmasını nedenlerinden birisi şüphesiz ticaret merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. Dört limana sahip olan kente dünyanın muhtelif yerlerinde çeşitli insanlar ve onlarla birlikte dini inanç ve kültürler de gelmektedir.

Theosebeslerle ilgili en önemli yazıt, Tiyatro'nun batı tarafındaki oturma yerlerinin beşinci sırasında bulunmuştur. Bu yazıt ilk defa Theodor Wiegand tarafından incelenmiştir.⁶⁶ 1.19m genişliğindeki mermer yazıtta⁶⁷, tiyatroya katılan misafirlerden Yahudiler ve Theosebesler için yer ayrıldığı, onların bir locaya sahip olduklarını ifade eden bir ibare vardır. Kamuya açık alanlarda localara sahip olmaları, onların özel konuma sahip olduklarını göstermektedir.

*“topos eioudeon ton kai theosebion.”*⁶⁸

Yazıttaki *“topos eioudeon ton kai theosebion”*⁶⁹ ibaresini doğru tercüme edebilmek kolay değildir. Zira Grekçe grameri açısından farklı bir yapıya sahip olan cümleyi doğru anlamlandırabilmek için, kısaca cümlenin içerisindeki kullanımı hakkında bilgi vermemiz gerekmektedir. Bu ibareyle ilgili birbirine zıt iki farklı görüşe yer vermek istiyoruz. Kimilerine göre⁷⁰, yukarıdaki cümlede örneğin *“kai ton”* yerine *“ton kai”* yazılmış olması (aslında *“topos eioudeon kai ton theosebion”* şeklinde kullanılması gerekirdi) ve *theosebion* kelimesinin farklı bir çoğul kalıpla ifade edilmesi dikkat çekicidir.⁷¹ Zira bu durumda cümlenin *“topos eioudeon ton kai theosebion.”* şeklinde kullanılmış olması, farklı bir manaya işaret etmektedir. Deismann'a göre Grekçe *“topos eioudeon kai ton theosebion”* ibaresi *“tanrıdan korkanlar (Theosebes) olarak da adlandırılan Yahudilerin yeri”*, Ameling'e göre ise *“(sadece bildiğimiz anlamda Yahudiler için değil) Theosebes (yani tanrıdan korkan) Yahudiler olarak adlandırılanlar için ayrılmış yer”*⁷² anlamına gelmektedir. Buradan yola çıkarak

65 Zira Theos Hypsistos inancın temelinde Grek filozofların görüşleri yatmaktadır.

66 Adolf Deissmann, *Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt*, Tübingen: J. C. B. Mohr, 1908. s.326-327.

67 Harflerin yüksekliği 3 ila 6 cm arasındadır.

68 Andre Paul, *El Mundo judío en tiempos de Jesús: historia política*, 1. Baskı., Madrid: Christinadad, 1981, s.133. ve aynı şekilde bk. Edwin M. Yamauchi, *New Testament Cities in Western Asia Minor: Light from Archaeology on Cities in Western Asia Minor*, Oregon: Wipf and Stock Publisher, 1980, s.125.

69 Andre Paul, a.g.e. s.133. Ayrıca bkz. Edwin M. Yamauchi, “New Testament Cities in Western Asia Minor” *Light from Archaeology on Cities in Western Asia Minor*, Wipf and Stock Publisher, Oregon 1980, s.125.

70 Örneğin Adolf Deissmann'a göre, bkz. Adolf Deissmann, *Light from the Ancient East: The New Testament illustrated by recently discovered texts of the Graeco-Roman World*, Nabu Press 2010, s.452. Ayrıca bkz. Corpus Inscriptionum Graecarum no. 2859.

71 Ameling, a.g.e. s.169.

72 Ameling, a.s.e. s.169. Ayrıca Milet tiyatrosundaki yazı ve genel anlamda Anadolu'daki Theo-

rak daha önce de belirttiğimiz gibi, Theosebeslerin ayrı bir gruptan ziyade, Yahudilerin içerisinde “tanrıdan korkan” yani dindar olanları ifade etmek için kullanılan bir kavram olduğunu savunanlar olmuştur. Ancak bazı uzmanlara göre ibarede yer alan *kai* kelimesi “yani”, “bilhassa” anlamında değil “ve” anlamındadır. Dolayısıyla bu ibare “Yahudiler ve Theosebesler için (ayrılmış) yer” demektir.⁷³ Bu durumda Theosebeslerle Yahudiler ayrı gruplar olarak zikredilmektedir.

Burada Theosebeslerin Yahudilikle ilişkileri konusunun arkeolojik verileri yorumlamada ne kadar ihtilaflara yol açabildiğini tekrar görmüş olduk. Bunun en büyük nedenlerinden biri, Theosebeslerin Yahudiler’le birlikte sinagoglarda bulunmaları ve belirli inanç esasları ve ritüellerde benzerlik göstermelerinden kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı özellikle Anadolu’da Theosebeslere sinagog veya Yahudi mahallelerinde rastlamaktayız.

Anadolu’da Theosebeslerle ilgili elde edilen arkeolojik verilerin (yazıt, grafiti gibi) izlerini sürerken, Aphrodisias ve Miletos dışında çalışmamızda örnek olarak zikredeceğimiz son antik kent Sardis’tir. Bu iki kentte olduğu gibi, Sardis’te de ele geçirilen yazıt ve grafitilere örnek vererek, Theosebeslerin Anadolu’da yaygın ve aynı zamanda etkin olduklarını göstermek istiyoruz.

Sardis’te Theosebeslere ait en önemli kanıtlar, M.S 2.-3. yy. civarına tarihlenen sinagogun zemininde bulunan mozaik döşeme üzerine yazılmış iki ayrı adak yazıtından gelir. Lidya’nın başkenti olması nedeniyle önemli bir yerleşim merkezi olan Sardis, dini doku açısından en az Aphrodisias ve Miletos kadar zengindir. Ancak belki diğer kentlere kıyasla Sardis’teki Yahudi nüfusu dikkat çekicidir. Çeşitli kaynaklardan görebildiğimiz üzere Sardis’te erken dönemden itibaren bir Yahudi nüfusu mevcuttur. Sardis’te bulunan sinagogun Anadolu’daki sinagogların en büyükleri arasında olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁴ Bunun yanında Aphrodisias ve Miletos’ta olduğu gibi kentte Yahudilerin⁷⁵ yanı sıra Hıristiyan⁷⁶ ve Theosebeslere de rastlamamız mümkündür. Burada üzerine özellikle durmak istediğimiz husus, şehirdeki sinagogun zemininde bulunan yazıtlardır.⁷⁷

Bu yazıtlardan birinde Aureilus Ployippos, diğerinde ise Aurelius Eulogios’un

sebesler hakkında genişçe bilgi için bkz. Bernd Wander, *Gottesfürchtige und Sympathisanten: Studien zum heidnischen Umfeld von Diasporasynagogen*, Tübingen: Mohr Siebeck, 1998.

73 Grekçe *καί* - “kai” edatı farklı manalar ihtiva etmektedir: ve, dolayısıyla, anlamında, manasında, yani, bilhassa, ayrıca...” bkz. *Thayer’s Greek Lexicon*.

74 Andrew R. Seager, “The Building History of the Sardis Synagogue”, *American Journal of Archaeology*, 76, 1972, s.425-435.

75 Sadece sinagog değil, kentin farklı yerlerinde, Yahudi kültürüne ait sembollere (grafiti şeklinde) rastlanılmıştır. Kentte onların varlığına yönelik menora, İbrani alfabesinde Yahudi isimleri gibi işaretler vardır.

76 Ancak güçlü Yahudi nüfusunun yanında Hıristiyanların da sayısı ve önemi azımsanmayacak derecededir. Sardis, Yeni Ahit’in Vahiy (3:1-6) kitabında zikredilen “kilisenin yedi kutsal kilisesi”nden birisidir.

77 Diotima Coad, “Pauline Christianity as a Stoic Interpretation of Judaism”, Yüksek Lisans tezi, *University of Victoria* 2013, s.60

sinagog'a adakta buldukları yazmaktadır.⁷⁸ Aureilus Ployippos'un adının geçtiği yazıtın tercümesi şöyledir:

"Theosebes olan ben, (Aurelius) Polyippos, adağımı yerine getirdim"

Aurelius Eulogia'nın adının geçtiği yazıtın tercümesi ise şu şekildedir:

"Theosebes olan ben, Eulogia, adağımı yerine getirdim"⁷⁹

Dolayısıyla Aphrodisias ve Miletos'ta olduğu gibi burada da Yahudilere ait bir yerde, yani sinagogta, Theosebeslerin zikredildiğini görebilmekteyiz. Bunun sebebi daha önce de belirttiğimiz gibi, Theosebeslerin Yahudi cemaatinin arasında kendine yer bulmasından kaynaklanmaktadır. Anadolu'nun diğer yerlerinde bulunan Theosebeslerle ilgili yazıtlarda aynı veya benzer bir tabloyla karşılaşmaktayız.⁸⁰ Örneğin Philadelphia'daki sinagogta (M.S 3.-4. yy) Theosebeslere işaret eden bir yazıt bulunmuştur. Bu yazıtta kendisini Theosebes olarak tanıtan Eustathios'un sinagoga kendisi ve baldızı (veya hanımı) Athanasia adına, kardeşi Hermophilos'un anısına bir yalak bahşettiği yazılıdır.⁸¹

Theosebeslerin Yahudiler veya Hıristiyanlar'la ilişkisi konusunda ele alınabilecek konular, bu makale çerçevesinde yukarıdaki şekilde vurgulanmaya çalışılmıştır. Konumuzun daha spekülatif ve burada bizim kısaca dikkat çekeceğimiz bir başka yönü ise, Theosebeslerin İslam coğrafyasındaki Hanifler ve Sabiiler'le⁸² olabilecek münasebetidir.⁸³

Hanif kelimesi Süryanice "*hanpa*" kelimesiyle ilişkilidir. Peşitta'da Theosebes karşılığında kullanılan kelime *hanpa*'dır.⁸⁴ *Hanpa* kelimesinin bazı kaynaklarda "putperest" anlamına geldiği söylene de⁸⁵, aslında "*bir kavmin dininden ayrılan*" veya "*kavmin dinine yüz çevirmek, başka dine meyil etmek*"

78 Anna Collar, *Religious Networks in the Roman Empire- The Spread of New Ideas*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, s.239.

79 Daha fazla bilgi için bk. Louis Robert, *Nouvelles inscriptions de Sardes: Décret hellénistique de Sardes, dédicaces aux dieux indigènes, inscriptions de la synagogue*, Librairie d'Amérique et d'Orient A. Maisonneuve, 1964. Ayrıca bkz. John H.Kroll, "The Greek inscriptions of the Sardis synagogue", *Harvard Theological Review*, 94,1, 2001, s. 5-127. Ayrıca Sardis'te bulunan İbranice yazıtlar için bk. Frank Moore Cross, "The Hebrew inscriptions from Sardis", *Harvard Theological Review*, 95,1, 2002, s.3-19.

80 Daha fazla bilgi için bkz. Williams, M.H., *The Jews Among the Greeks and Romans*, London: Duckworth, 1998.

81 Anna Colar, a.g.e. s.238.

82 Bk. Ed. M. Mahfuz Söylemez, *Cahiliye Araçlarının Ulûhiyet Anlayışı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

83 Burada Hanifleri kim olduğu veya İslam tarihindeki mahiyeti konusu ele alınmayacaktır. Bu konu başka bir çalışma alanıyla ilgilidir.

84 Habeşçe, İbranice gibi farklı dillerden geldiği söylene de, Süryanice'den gelmiş olması daha muhtemeldir. "H-n-f" kökü türevleriyle birlikte Yahudi kutsal kitabı Tanah'ta 24 yerde zikredilir. Çölde Sayım 35:33, Mezmurlar 35:16, 106:38; İşaya 9:16, 10:6, 24:5, 32:6, 33:14; Yeremya 3:1, 3:2, 3:9, 23:11, 23:15; Daniel 11:32; Mika:11; Eyüp 8:13, 13:16, 15:34, 17:8, 20:5, 27:8, 34:30, 36:13. Daha fazla bilgi için bkz. Elif Arslan, "Oryantalistlerin Kur'an'da Geçen Hanif/Hunefa Kavramı Hakkındaki Bazı Düşünceleri", *Diyanet İlmî Dergisi*, Cilt 48, Sayı 2.

85 Kuzgun, "Hanif", *DİA*, XVI, 33

gibi manaları vardır. Bu bağlamda semitik dillerde, mesela İbranice *hanef* ve Süryanice *hanpa/hanputo* kelimesinin pagan, putperest anlamlara geldiği iddia edilir.⁸⁶ Hatta De Blois'e göre, İslam öncesi Arap Hıristiyanları tarafından kullanılan Hanif (*hanip*) kelimesi Süryanice putperest anlamında kullanılan *hanpa* kelimesiyle aynı anlamdadır.⁸⁷ De Blois ayrıca *sabû* kelimesinin de aynı manada kullanıldığını ileri sürmüştür.⁸⁸

Hanif kelimesinin kökeni hakkında öne sürülen görüşler arasında ilginç bir çeken bir başka görüş de Moshe Gil'e aittir. Ona göre, Süryanice h-n-f kelimesinin kökeni Grekçe'deki "*anathema*" kelimesi olabilir.⁸⁹ *Anathema*- *ἀνάθημα* veya *ἀνάθεμα* kelimesi, "*lanet*", "*yüz çevirme*", "*adamak*", "*sunmak*" gibi anlamlara gelmektedir. Bu kavram genellikle Hıristiyan terminolojisinde aforoz edilenler için kullanılır.⁹⁰ Gil'e göre Maniheiztler bu kelimeyi kendi keşişlerini ifade etmek için (kendilerini tanrıya adadıkları için) kullanmışlardır.⁹¹ Grek dilinde daha sonraki dönemlerde eta harfinin "i" gibi okunduğunu ve *spiritus lenis*⁹² (sesi), "h", theta θ harfi de phi'ye φ dönüştüğünü⁹³ bilmekteyiz. Dolayısıyla bu kelime daha sonraki dönemlerde *anathema* şeklinde değil de, *anathima* veya *anaphima* şeklinde telaffuz edilmiştir. Daha sonra bu telaffuzun Aramice'ye *hanafim(a)* şeklinde geçmiş olması muhtemeldir.⁹⁴

Haniflerin Theosebeslerle ilişkisini sadece etimoloji üzerinden değil, aynı zamanda inançlardaki benzerlik noktasında da kurmamız mümkündür. Tek tanrılı bir inanç olduğu kabul edilen Haniflik ile Theosebeslerin tek tanrısı arasındaki paralellikler dikkat çekicidir. Kur'an⁹⁵ ve Hadislerde Haniflerin tek tanrı inancıyla ilgili çeşitli tasvirler mevcuttur. Ayrıca İslam öncesi Arabistan'da, Hanif dinine mensup olduğu varsayılan bir takım kişilerin yaşadığı ileri sürülmektedir.⁹⁶

86 W. Montgomery Watt, "Hanif," *Encyclopaedia of Islam* (EI2) 3: s.165-166. Brill Academic Pub., Cdr edition (2003).

87 François de Blois, "Naşrānī (Ναζωραῖος) and ḥanīf (ἑθνιζός): Studies on the Religious Vocabulary of Christianity and of Islam", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 65, No. 1 (2002), s.19.

88 A.g.e s.19

89 Moshe Gil, a.g.e. s.20.

90 Konrad Zawadzki, *Die Anfänge des "Anathema" in der Urkirche. Teil 1: Status quaestionis*. *Vox Patrum* 28, içinden, No. 52, 2008, s.1323-1325.

91 Moshe Gil, a.g.e. s.20.

92 Grekçe'de "he psile"- hafif nefes/soluk- anlamına gelir. Sesli harfle başlayan kelimelerde sesi ifade etmek için kullanılır (spiritus lenis veya bazen de spiritus asper kullanılır). Bkn. W. Sidney Allen, *Vox Graeca. A guide to the pronunciation of classical Greek*, 1. Baskı, Londra: Cambridge University Press, 1974.

93 Moshe Gil, a.g.e. s.21.

94 Gil, a.g.e. s.20-24.

95 Hanif kelimesi "hanif" tekil olarak on, çoğul olarak (hünefa) 2 yerde geçmektedir. Bk. Bakara 2/135; Al-i İmran 3/67,95; Nisa 4/125; En'am 6/79, 161; Yunus 10/105; Nahl 16/120, 123; Hac 22/31.

96 Kus b. Saide el-İyadi, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Umeyye b. Ebi's-Salt, Erbab b. Riab, Süveyd b. Amr el-Müstalaki, Ebu Kerb Es'ad el-Himyeri, Veki' b. Seleme el-İyadi, Umeyr b. Cündeb el-Cüheni, Adi b. Zeyd el İbadi, Ebu Kays Sırme b. Ebu Enes, Seyf b. Züyezzen, Varaka b. Nevfel el-Kureşi, Amir b. Zarb el-Udvani, Abdüttabiha b. Sa'leb, İlaf b. Şihab et-Temimi, Mütelemmis b. Umeyye el-Kenani, Züheyr b. Ebi Sülma, Halid b. Sinan el-Absi, Abdullah el-Kudai,

Bu noktada İslam kültürü çerçevesinde Theosebeslerle arasında ilişki kurulabilecek bir başka inanç yapısı Sabiilerdir. Haklarında İslam kaynaklarında çok fazla bilgi olmayan Sabiiler genellikle Haniflerle aynıleştirilmektedir. Bize göre, Hanifler gibi Sabiiler de Theosebeslerdir.⁹⁷ Theosebes kelimesi, daha önce zikrettiğimiz gibi, *theos* ve *σέβομαι sébomai* kelimelerinden oluşur. *Sebomai* kelimesi korkmak, ibadet etmek anlamına geldiği gibi, sakınmak, yüz çevirmek ve yönelmek anlamlarına da gelmektedir. Bize göre bu kelime, İslam kaynaklarında Gnostik dinler arasında zikredilen Sabiî kelimesine de kaynaklık teşkil etmiştir.⁹⁸ Makale çerçevesinde gerek Hanifler, gerekse Sabiilerin Theosebesler ile ilişkisi basitçe etimolojik benzerlikler veya inanç yakınlıkları bağlamında ele alınmışsa da, aslında bu grupları birbirine bağlayan noktalar az değildir ve Batı'da bu konuda bir takım çalışmalar yapılmaktadır.⁹⁹

Abid b. Ebras el-Esedi, Ka'b b. Lüey ...

- 97 İslam kaynaklarında Sabiiler'den bahsedilse de, aslında inançları, menşe, ibadet, özellikler ve tarihleri hakkında net bilgiler verilmemektedir. Kur'an'da zikredilen Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecusilik, Putperestlik ve Hanifliğin yanında zikredilen dinlerden bir tanesidir. Kur'an'da şöyle denilir: "Şüphesiz ki iman edenler ve Yahudiler, Nasraniler, Sabiiler bunlardan her kım Allaha ve Ahiret gününe hakikaten iman eder ve salih amel işlerse elbette bunların Rableri yanında ecirleri vardır, bunlara bir korku yoktur ve bunlar mahzun olacak değillerdir" (Bakara 2/62)- ayrıca bkz. Maide 5:69 ve Hac 22:17. Bazı İslam fıkıhçılarına göre Sabiiler de İslam medeniyeti ve hukukunda özel bir statüye sahip olan ehl-i kitap çerçevesinde değerlendirilir. Ancak buna rağmen onlar hakkında bilgiler oldukça kısıtlıdır. (Şinasi Gündüz, *Sabiiler- Son Gnostikler*, Vadi Yayınları, Ankara 1999.). Burada Sabiiler hakkında bilgi vermekten çok onların Haniflerle ve dolayısıyla bize göre Theosebeslerle bağlantısı üzerine duracağız.
- 98 Daha fazla bilgi için bk. Daniel Chwolson, *Die Sabier und der Sabismus. Geschichte und orientalische Quellen der harranischen Sabier oder der syro-hellenistischen Heiden im nördlichen Mesopotamien und in Bagdad zur Zeit des Chalifats*, 1. Baskı, Amsterdam: APA, 1965.
- 99 Türkçe'de bu konuda bkz. Tuğrul Kurt, *Geç Antikçağ'da Theosebesler*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s.133-160

Kaynakça

- Allen, W. Sidney. *Vox Graeca. A guide to the pronunciation of classical Greek*. 1. Baskı, Londra: Cambridge University Press, 1974.
- Bamberger, Bernard J. *Proselytism in the Talmudic Period*. New York: Ktav 1986.
- Bernadeta, Jojko. *Worshipping the father in Spirit and Truth*. 1. Baskı, Roma: Gregorian & Biblical Press, 2012.
- Bonz, Marianne Palmer. "The Jewish donor inscriptions from Aphrodisias: are they both third-century, and who are the theosebeis?". *Harvard Studies in Classical Philology* 96:281, 1994.
- Chwolson, Daniel. *Die Ssabier und der Ssabismus. Geschichte und orientalische Quellen der harranischen Ssabier oder der syro-hellenistischen Heiden im nördlichen Mesopotamien und in Bagdad zur Zeit des Chalifats*. 1. Baskı, Amsterdam: APA, 1965.
- Coad, Diotima. *Pauline Christianity as a Stoic Interpretation of Judaism*. Yüksek Lisans tezi, University of Victoria 2013.
- Collar, Anna. *Religious Networks in the Roman Empire- The Spread of New Ideas*. Cambridge: Cambridge University Press 2013.
- Cross, Frank Moore. "The Hebrew inscriptions from Sardis", *Harvard Theological Review*, 95.1, 2002.
- Dassmann, Ernst (ed.). *Reallexikon für Antike und Christentum, Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*. 1. Baskı, Stuttgart: Hierse-mann, 1994.
- de Blois, François. "Naşrānī (Ναζωραῖος) and ḥanīf (ἕθνιζός): Studies on the Religious Vocabulary of Christianity and of Islam", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 65, No. 1 (2002).
- Deissmann, Adolf. *Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1908.
- Demirci, Kürşad. "I.Yüzyılda Anadolu'daki "God-Fearers" Grupları ve Hıristiyanlığın yayılması", *Dinler Tarihi Araştırmaları-III Sempozyumu 2001*. Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2002.
- Floramo, Giovanni. *Gnosticism Tarihi*. Selma Aygül Baş (çev.) ve Bilal Baş (çev.). 1. Baskı, İstanbul: Litera, 2005.
- Gerstenberger, Erhard S. "Psalm" maddesi, *Neues Bibellexikon*, cilt 3; Benziger, 2001.
- Gündüz, Şinasi. *Sâbîler- Son Gnostikler*. Ankara: Vadi Yayınları, 1999.
- Haarmann, Volker. *JHWH-Verehrer unter den Völkern- Die Hinwendung von Nichtisraeliten zum Gott Israels in alttestamentlichen Überlieferungen*. Zürih: Theologischer Verlag, 2008.
- Keresztes, Paul. "The Constitutio Antoniana and the Persecutions under Caracella". *The American Journal of Philology*, vol. 91, No.4, 1970.
- Kittel, Gerhard. *Theological Dictionary of the New Testament*. Michigan: William B. Eerdmann Co. 1985.
- Kittel, Gerhard, Geoffrey William Bromiley ve Gerhard Friedrich. *Theological Dictionary of the New Testament*, cilt: IX, Stuttgart: Wm. B. Eerdmans Publishing 1974.
- Koch, Dietrich-Alex. "The God-fearers between facts and fiction", *Studia Theologica*, Volume 60, Number 1, June 2006, s.62-90.
- Kroll, John H. "The Greek inscriptions of the Sardis synagogue", *Harvard Theological Review*, 94/1, 2001.
- Kurt, Tuğrul. *Geç Antikçağ'da Theosebesler*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- Lampe, Peter. *Christians at Rome in the First Two Centuries: From Paul to Valentinus*. Londra: A&C Black, 2003.

- Mason, Steve. "Jews, Judaeans, Judaizing, Judaism: Problems of Categorization in Ancient History". *Journal for the Study of Judaism* 38 (2007).
- Mayer, Günter ve Michael Tilly. *Lebensform und Lebensform im Antiken Judentum*. 2. Baskı, Berlin: De Gruyter, 2015.
- Novak, David. *The Image of the Non-Jew in Judaism: The Idea of Noahide Law*. 2. Baskı, Littman Library of Jewish Civilization 2011.
- Paul, Andre. *El Mundo judío en tiempos de Jesús: historia política*. 1. Baskı, Madrid: Christianidad, 1981.
- Pferdehirt, Barbara. *Markus Scholz, Bürgerrecht und Krise- Die Constitutio Antoniana 212 n. Chr. und ihre innenpolitischen Folgen*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2012.
- Pérez, Antoine. *La société romaine: Des origines à la fin du Haut-Empire*. Paris: Ellipses, 2002.
- Robert, Louis. *Nouvelles inscriptions de Sardes: Décret hellénistique de Sardes, dédicaces aux dieux indigènes, inscriptions de la synagogue*. Librairie d'Amérique et d'Orient A. Maisonneuve, 1964.
- Seager, Andrew R. "The Building History of the Sardis Synagogue", *American Journal of Archeology*, 76, 1972.
- Sironen, Erkki ve Helsingin Yliopisto. *The late Roman and early Byzantine inscriptions of Athens and Attica*. Helsinki: Hakapaino Oy, 1997.
- Söylemez, M. Mahfuz (ed.), *Cahiliye Arapların Ulühiyet Anlayışı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Tannenbaum, Robert F. "Jews and God-Fearers in the Holy City of Aphrodite." (Electronic Version) *Biblical Archaeology Review* 12/5, 1986.
- Wander, Bernd. *Gottesfürchtige und Sympathisanten: Studien zum heidnischen Umfeld von Diasporasynagogen*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1998.
- Watt, W. Montgomery. "Hanif," *Encyclopaedia of Islam* (EI2). Brill Academic Pub., Cdr edition (2003).
- Wilkins, Michael J. *Worship, Theology and Ministry in the Early Church*. Sheffield 1992.
- Williams, M.H. *The Jews Among the Greeks and Romans*. London: Duckworth 1998.
- Yamauchi, Edwin M. *New Testament Cities in Western Asia Minor: Light from Archaeology on Cities in Western Asia Minor*. Oregon: Wipf and Stock Publisher, 1980.
- Zawadzki, Konrad. *Die Anfänge des "Anathema" in der Urkirche. Teil 1: Status quaestionis*. Vox Patrum 28, içinde, No. 52, 2008.